

Групи інтересів у громадянському суспільстві

Олександр Чувардинський,
кандидат політичних наук,
докторант Інституту вищої освіти
АПН України

Нові політичні реалії в українському соціумі зумовлені становленням демократичного громадянського суспільства. Все частіше науковці звертають увагу на те, що в соціальній сфері громадські інститути перебирають на себе публічні, соціальні функції. А засадою діяльності суспільних інститутів стають приватні або вузькогосподарські інтереси [1; 2; 4; 5; 8]. Це породжує низку проблем, головною з яких стає проблема взаємин держави і громадянського суспільства.

Мета статті – дослідження груп інтересів громадянського суспільства як об'єднань людей для досягнення певних цілей.

Політичні партії як невід'ємна частина громадянського суспільства безпосередньо впливають на державну політику та відіграють провідну роль у формуванні політичної культури громадян. Саме через партії виражається воля різних верств населення в органах влади, досягається відповідальність урядових структур перед народом. Головна риса, яка відрізняє політичні партії від інших організацій, – це прагнення до заміщення державних посад своїми представниками.

Під функціями політичних партій розуміють ролі, які вони постійно виконують в політичній системі суспільства. Розглядаючи функції політичних партій в системі ліберальної демократії, слід розрізняти головні, чітко виражені функції, що впливають з самої суті політичних партій, і приховані (латентні), які свідчать про те, як партії працюють на користь ліберальної демократії, її створення, ефективного функціонування і розвитку [1, с. 323].

Розглянемо прямі функції політичних партій.

Передусім, це боротьба за позиції у виборних органах влади. Партії – це своєрідні „електоральні машини”. Вони організують виборчі кампанії, надають своїм кандидатам необхідні ресурси.

Далі – участь у політичному управлінні. Головна мета будь-якої партії – політична влада. Через своїх представників в органах законодавчої і виконавчої влади партії впливають на процес прийняття політичних рішень, беруть участь у виконанні управлінських функцій, забезпечують формування політичних лідерів та політичної еліти. Селекція політичної еліти розпочинається всередині партій. Саме партії висувують кандидатів до законодавчих органів влади та лідерів, які змагатимуться за найвищі виконавчі посади.

Партії забезпечують представництво суспільних інтересів. Вони виявляють, обґрунтовують і формують інтереси різних соціальних груп у вигляді політичних ідеологій, програм, передвиборчих платформ. Партії транслюють окремі інтереси із сфери громадянського суспільства у сферу політичних рішень, де вони стають фактом політичних вимог. Слід зазначити, що репрезентація суспільних інтересів відбувається не лише в ідеологічній формі, а й через вплив на прийняття рішень в органах державної влади на користь певних соціальних груп.

В суспільстві існують дуже різні інтереси. Однією з головних вимог демократії є мирне узгодження розбіжностей у політичних презентаціях, що їх висувують соціальні групи. Завдяки діяльності політичних партій (передвиборча агітація, залучення громадян до виборів, пропагандистські кампанії в мас-медіа, масові акції тощо) здійснюється політична соціалізація і політична мобілізація громадян, формування у них якостей і навичок участі у владних відносинах. Партії надають громадянам можливості (ресурси) для політичної участі, створюють політичну інфраструктуру взаємодії між громадянським суспільством і державними органами, між політичними лідерами і громадянами.

Саме партії забезпечують конкуренцію у боротьбі за політичну владу. Боротьба партій на виборах забезпечує плюралістичний характер політичного процесу в системі ліберальної демократії. Партії формують громадську думку щодо суспільно важливих питань.

Партії є головними посередниками та інструментом взаємодії між громадянським суспільством і державною владою. В умовах демократії вони каналізують соціальні конфлікти в цивілізоване русло, забезпечують мирний перерозподіл влади між різними політичними силами.

Отже, найголовніша мета партій – здобуття і здійснення влади. Вони й створюються задля досягнення політичних цілей, задекларованих у їх програмних документах. Партії мають публічний (загальносуспільний) характер. До їх функцій належить агрегація, акумулювання інтересів, які узгоджуються з політичною орієнтацією та ідеологією партії.

Вираженням плюралізму сучасних складних суспільств, репрезентацією наявних у суспільстві інтересів на владному рівні опікуються як партії, так і групи інтересів. Саме тому при ознайомленні з різними інтерпретаціями сутності груп інтересів виникають певні

методологічні труднощі. Але слід зазначити, що групи інтересів, на відміну від партій, не борються за владу і безпосередній контроль над нею. Для них політична влада – не мета, а засіб, за допомогою якого вони прагнуть задовольнити свої потреби та інтереси. Крім того, діяльність груп інтересів не завжди має публічний характер. Вони можуть об'єднуватися заради досягнення вузьких групових цілей в спосіб, який часом не узгоджується із загальносуспільними інтересами або й прямо суперечить їм. На думку А. Доуза, групи інтересів – це об'єднання індивідів, що прагнуть впливати на уряд будь-якими засобами задля досягнення своїх інтересів [1, с. 420].

В сучасній політології групами інтересів вважають лише об'єднання, що перебувають поза владою і суто політичною організацією й прагнуть впливати на систему влади заради власних потреб. Користуючись певною автономією від уряду і політичних партій, групи інтересів чинять тиск на них з метою відображення своїх вимог у публічній політиці. Тому у своїй діяльності вони виступають як групи тиску. Відтак більшість політологів не бачить різниці між поняттями „група інтересів” і „група тиску”. На думку Дж. Вілсона, групи інтересів (або групи тиску) – це організації, що прагнуть знайти канали впливу на уряд, але, на відміну від політичних партій, не мають наміру контролювати його. Майже у всіх країнах групи інтересів є ланкою зв'язку, своєрідною трансмісією між суспільством і державою [2, с. 420].

В українському політологічному енциклопедичному словнику групи інтересів визначено як „об'єднання людей, які, виходячи з певних інтересів або потреб, висувують вимоги до інших груп суспільства чи суспільства в цілому з метою підтримати або поліпшити свої позиції, досягти певних цілей” [3, с. 123].

Розмаїття організаційних форм, у яких існують групи інтересів, віддзеркалюється в поняттях, якими їх позначають: „об'єднання”, „асоціація”, „спілка”, „організація”, „клуб”, „рух”, „комітет” тощо.

М. Уолтерстайн називає групами інтересів „усі добровільні об'єднання людей, колективів і організацій з формальною основною структурою, у яких особисті вимоги поєднані з матеріальною і духовною суспільною користю, і які виражають себе усередині своєї чи іншої організації за допомогою співробітництва і впливів – висловлюються щодо інших груп чи політичних інститутів” [4, с. 163].

Поняття „групи інтересів” вказує на політичний вимір розуміння цих груп. Від партій групи інтересів відрізняються тим, що не беруть участі в загальному політичному волевиявленні. Репрезентуючи певні інтереси суспільства, вони не прагнуть політичної відповідальності.

Нині визнається безперечним те, що групи інтересів – це невід'ємний елемент демократії. Адже в кожному суспільстві існують дуже різні інтереси і думки. Оскільки приватні особи навряд чи можуть „в сучасному масовому суспільстві здійснювати свої інтереси поодиноці, то вони

вимушені об'єднуватися в групи" [4, с. 164]. Для груп інтересів це має означати необхідність обирати з усього обсягу представлених у них вимог лише особливо значимі для досягнення поставленою тією чи іншою групою спільної мети і мають найбільші шанси для успіху. Внаслідок цього неминуче виникає „ієрархія” інтересів, що оцінює їх за ступенем актуальності.

Надзвичайна розмаїтість груп інтересів викликає необхідність у їх класифікації. Наукова література фіксує велику кількість пар-антагоністів, як, наприклад, „суспільні – приватні”, „формальні – неформальні”, „матеріальні – духовні” тощо групи інтересів [4, с. 166].

Класифікація груп інтересів здійснюється на підставі різних критеріїв. Найголовніші з них: ступінь організованості, мета і спрямування групової діяльності, способи дій. Ці критерії дозволяють поділяти групи інтересів на захисні, проблемні та інституційні, явні та приховані, жорстко організовані і розмиті, легальні й нелегальні тощо [1, с. 421].

Найпоширенішими і найтипівішими є спілки інтересів – групи асоціативного типу, що створюються для артикуляції, захисту і задоволення власних потреб та інтересів. Вони мають чітку формальну структуру і правовий статус. До них належать профспілки, бізнесові спілки (наприклад, Українська спілка промисловців і підприємців), молодіжні, жіночі, етнічні, релігійні об'єднання, товариства споживачів тощо. Іноді до спілок інтересів відносять лобістські організації і групи тиску. Але специфіка останніх полягає в їх посередництві, а не в захисті власних інтересів.

В контексті виокремлення критеріїв класифікації та осмислення змісту груп інтересів перейдемо до **визначення сутності лобістських організацій і груп тиску.**

Лобістські організації – це формально зареєстровані або тіньові об'єднання, спілки і контори (бюро), які допомагають певним групам інтересів розв'язувати їх проблеми, використовуючи свої зв'язки, минулий чи набутий авторитет у „коридорах влади”. Лобісти здійснюють вплив на депутатів, членів уряду та на адміністративні органи шляхом додаткового їх інформування, надання рекомендацій, переконування, залучення їх до законодавчих ініціатив, безпосередньої участі в розробці проектів законів, надання їм різних послуг і, нарешті, до прямого підкупу. Як правило, лобістські організації зосереджуються на законодавчих органах влади. Вони уникають публічності і діють у формі тіньових чи напівтіньових організацій.

Щодо **груп тиску**, то існують два основні підходи до їх визначення. Одні дослідники відносять до них будь-які об'єднання, що використовують метод тиску, підтримки чи зриву певних політичних рішень. У цьому випадку групи тиску – це просто групи інтересів у дії. Прихильники іншого підходу ототожнюють такі групи лише з певними видами груп інтересів,

а саме з тими, що уникають ініціативних пропозицій стосовно нових законів, а лише впливають на прийняття чи неприйняття певного рішення, підтримку чи зрив якоїсь акції. Вони досить обмежені у виборі форм і методів діяльності. Такі групи не мають своїх засобів масової інформації, обмежені у політичних ресурсах впливу на публічну владу [1, с. 422].

Деякі вчені відносять до груп інтересів лише три їх різновиди: спілки інтересів, лобістські організації і групи тиску, що мають на меті безпосередній вплив на прийняття політичних рішень. Інші ж автори трактують їх широко, зараховуючи до них різні види спонтанно утворених, слабо організованих спільнот, які, попри їх ефемерність і структурну розмитість, проявляють значну активність у захисті своїх інтересів або у приверненні уваги до тих чи інших суспільних проблем. При такому широкому підході до груп інтересів відносять також **інституційні, неасоційовані, групи громадських ініціатив, аномійні групи** [1, с. 423].

В суспільних науках є кілька теорій, що стосуються груп інтересів. Теорії групових інтересів дозволяють внести корективи в пояснення взаємозв'язку матеріальних інтересів з адміністративним апаратом, політикою й ідеологією. Для конкретного відображення цього взаємозв'язку необхідно враховувати соціологічні параметри: генезис груп інтересів; природу групового членства; показники участі; ступінь відповідності між переконаннями керівників і членів груп; значення адміністративно-політичних процесів [5, с. 124].

Теорія соціального порядку і конфлікту пояснює генезис груп інтересів як результат природних соціальних взаємодій, а членство в них – як наслідок природної взаємодії людей з аналогічними інтересами і переконаннями, показник участі – як відносно високий, відповідність переконань керівників і членів – як результат прагнення керівників звести до мінімуму невідповідності між переконаннями членів для зміцнення своєї керівної ролі, значення адміністративно-політичних процесів – як зростаюче в часі [5, с. 124].

Теорія несподіваних наслідків ті ж параметри пояснює як результат ситуації (незначне число потенційних учасників і низькі витрати на організацію).

Теорія обміну пояснює генезис груп як результат діяльності індивідів, орієнтованих на адміністративну посаду в майбутньому апараті, членство – як результат прагнення до селективних і політичних благ, показник участі не аналізується, відповідність переконань керівника і членів – як залежне від матеріальних благ (незначне для селективних і високе для колективних), значення адміністративно-політичних процесів – як низьке, але залежне від матеріальних благ.

Теорія ангажованості пояснює генезис груп як результат цілеспрямованої діяльності індивідів чи організацій, членство – як результат прагнення до матеріальних і політичних колективних благ,

показник участі - як низький через невизначеність політичних переконань більшості при повній невідповідності переконань керівників і членів через політико-ідеологічний екстремізм керівників з одночасним зростанням значення адміністративно-політичних процесів [5, с. 125].

Відносно груп інтересів нерозглянутим лишається **питання класифікації політико-управлінських клік**.

Кліки – це малі групи, що існують у межах великих груп. Вони виникають стихійно, належать до прихованих елементів соціальної структури (системи неформальних зв'язків, що існують у будь-яких інституалізованих структурах суспільства). Методом закулісних дій кліки прагнуть так сформувані соціально-економічні й організаційно-управлінські структури й відносини, щоб завжди посідати в них панівне становище для одержання найбільшої вигоди. М. Дальтон виокремлює п'ять типів клік, що існують у будь-яких владно-управлінських структурах: симбіотична кліка з вертикальною структурою; паразитична кліка з вертикальною структурою; захисна кліка з горизонтальною структурою; агресивна кліка з горизонтальною структурою; випадкова кліка [6].

Найважливішим ресурсом впливу, що визначає потенційну впливовість групи, є її легітимність.

Другим ресурсом впливу є значимість конкретної акції групи інтересів з точки зору суспільних інтересів, її вплив на політичну, соціальну й економічну стабільність. Профспілки, підприємницькі асоціації можуть організувати страйк (шахтарів, транспортників у великих містах) з важкими економічними наслідками для країни, тоді як страйк учителів може не мати такого економічного ефекту. Незначні наслідки мають і акції груп підтримки.

Нарешті, важливим ресурсом, що його використовують групи інтересів, є їх політичні можливості, які залежать, зокрема, від фінансового, організаційного, інформаційного забезпечення групи та її чисельності.

Важливим ресурсом політичного впливу груп інтересів є їх чисельність, мобілізаційна здатність і активність членів. В одних випадках групи діють шляхом прямої взаємодії з владними структурами чи окремими особами при владі; в інших – через парламентські та інші лобі; ще в інших звертаються до масових акцій протесту чи підтримки.

Групи інтересів широко використовують й опосередкований вплив на владу (через засоби масової інформації або через політичні партії), формуючи вигідну для себе громадську думку. Поряд з використанням традиційних політичних партій, групи можуть і самі організувати тимчасові партії за інтересами, невеликі за своєю чисельністю. Така практика, до речі, дуже поширена в Україні. Крім того, групи інтересів прагнуть бути представленими серед владної еліти, намагаючись отримати посади для своїх представників на різних рівнях державної

влади [1, с. 426].

Лобізм (як явище) чи лобіювання (як діяльність) є вельми специфічним засобом досягнення цілей групами інтересів.

Існування лобізму в наш час тісно пов'язане з діяльністю груп інтересів та можливостями їх впливу на органи влади. Крім того, його розвиток залежить від розвиненості плюралізму, інституалізованості політичної участі, впливовості та активності політичних партій. Американські політологи вважають, що чим політичні партії сильніші та чим ефективніше вони діють, то тим менше групи інтересів мають можливостей впливати на прийняття політичних рішень.

Відповідно до цілей груп інтересів і сфери, яку вони представляють, лобістська діяльність буває економічною, соціальною, політичною, соціокультурною, регіональною чи галузевою. В залежності від того, на яких суб'єктів прийняття рішень лобісти спрямовують тиск, розрізняють парламентський, президентський та урядовий лобізм. Стосовно політичної системи, то він може бути зовнішнім (тиск на органи влади збоку) або внутрішнім (лобістами є депутати парламенту, члени уряду, оточення президента, сам президент тощо).

Використання багатоманітних легальних лобістських технік на різних рівнях політичного й управлінського процесу спонукає деяких політологів вважати, що лобіювання перетворюється на невід'ємну частину політичного процесу в плюралістичних демократіях з розвиненими механізмами групової політики.

Унікального характеру набули компоненти багатоскладового суспільства в Україні. Поряд з проаналізованим С. Хантінгтоном зіткненням в Україні Західної і Православної цивілізацій, впливом багатомірного „російського фактора” (російська етнічна меншина, російськомовне населення, геополітичний потенціал, амбіції північного сусіда тощо), політизацією інших етнічних спільнот і культур, поряд з проблемним Кримом та близьким йому в цьому Закарпаттям, поряд з іншими чинниками поліморфності суспільного тіла України, - поряд з усім цим головним структуротворчим компонентом української багатоскладовості став фактор існування й домінування регіональних груп інтересів більш відомих в науково-публіцистичному дискурсі як „регіональні політичні клани”.

Регіональні групи інтересів є чи не найскладнішою версією організації впливу на владу. Вони в тій чи іншій формі відображають, насамперед, комплексні інтереси регіону як певної цілісності. Їх відзначає високий рівень корпоративізму й тенденція до його поглиблення. Репрезентовані у кадровому плані місцевою регіональною елітою, вони спираються на владу і домагаються ще більшої влади. „Передозування” впливу регіональних груп становить загрозу внутрішній стабільності в суспільстві, що ми й спостерігаємо в Україні.

Власні інтереси в Україні лобіюють не тільки представники українського бізнесу, а й представники інших країн, особливо Росії. На початку 2005 року російський бізнес не тільки зумів створити нову схему лобіювання інтересів в Україні, але й досяг практичних результатів [14, с. 117]. Президент Російського союзу промисловців і підприємців А. Вольський вважає, що в лобіюванні інтересів бізнесу немає нічого осудливого [15, с. 118].

Лобіювання своїх інтересів через чиновників і безпосереднє представництво „своїх” у владних структурах також набуло в Україні значного поширення [16, с. 117].

В цілому, лобіюють власні інтереси в українському державному апараті представники бізнес-структур прямо або через своїх представників. Відомий принцип ще з часів Платона, що державою мають керувати правителі-філософи, які не володіють приватною власністю, на українському політичному ґрунті й досі не спрацьовує.

Соціальні й економічні трансформації останніх років свідчать, що Україна обирає траєкторію неокорпоративістського типу, але для неї характерні й патронажно-клієнтельні відносини. Ця траєкторія відзначається, насамперед, домінуючою роллю великих підприємств, часто інтегрованих у картелі, що включають у себе фінансові інституції, мета яких полягає частіше в організації виробництва та обліку, а не в адмініструванні якоїсь важливої частки соціального життя. Це призводить до численних непевностей в економічній сфері, які драматично впливають на підвищення цін імпорту й вартість комерційних операцій, а також обумовлює скорочення цієї сфери під відповідальність держави. Умови економічної діяльності визначаються втручанням зовнішніх чинників у логіку ринку: це політична і територіальна ренти, прямий і непрямий, немонетарний тиск на операторів. Інтернаціоналізація соціальних функцій з боку великих підприємств або мережі таких підприємств постає як посилення залежності індивідів від цих організацій. Межі між сферами економіки й політики, між сферами приватного і публічного втрачають, здається, свою чинність. Феномен змови й зловживання службовим становищем вже є не винятком, а нормою самої системи.

Рух України за неокорпоративістською траєкторією зумовлюється комбінацією кількох різновидів тиску. Тиск, що походить безпосередньо з економічної сфери та політики стабілізації, комбінується з тиском від невизначеності правил і неокресленості інституцій (що притаманне будь-якому переходу), а також з тиском, що походить від різкого обмеження влади суспільства.

Викриття кримінальної природи численних секторів економіки, всіляких мафіозних зв'язків, що їх можна віднайти і в Україні, і в Росії, це лише ковзання по поверхні. Неокорпоративізм не завжди має кримінальний характер. Це не епіфеномен переходу, але можлива

траєкторія, середній термін, період, вихід із „советизму”, у якого неокорпоративізм втім запозичив чимало рис і переробив їх з огляду на інший контекст [20, с. 109]. Це дозволяє пояснити велику кількість явищ, котрі західні експерти розглядають як нетипові. А саме: незначна частка відкритого безробіття, стосунки між адміністрацією підприємств і найманими робітниками, зв'язки між економічною та політичною елітою [21, с. 51]. Останні обумовили й особливості патронажно-клієнтельних стосунків у сучасному соціумі.

В умовах посткомуністичної України стійка система патронажно-клієнтельних зв'язків і обміну становить загрозу для утвердження громадянської культури і демократії. Прояви клієнтелізму мають місце не тільки у сфері стосунків представників еліти з народом, але й у характері відносин між найвищими посадовими особами, у способі формування й діяльності багатьох партій. Патронажно-клієнтельні партії зі своїми опікунами – „олігархами” протидіють незалежності виборців, формуванню конкурентних механізмів захисту інтересів. Вони є провідниками партикулярних, егоїстичних, відірваних від суспільних потреб інтересів.

Отже, якщо розуміти демократію як забезпечення безпосередньої участі окремої особи в процесі прийняття рішень та реалізацію принципів, за якими суспільна влада однаково має узгоджуватися з потребами кожного індивіда, то можна погодитися з думкою політологів, котрі вважають, що корпоративізм справляє негативний вплив на демократичне правління. Якщо ж розуміння демократії ґрунтується на принципі забезпечення якомога більшої „підзвітності” владних структур щодо своїх рішень перед широкими верствами населення та оптимальної узгодженості з потребами громадян, то тоді корпоративізм відіграє, очевидно, позитивну роль. Саме на цьому акцентують увагу прихильники неокорпоративізму.

Література:

1. Основи демократії: Навч. посібник для студентів вищ. навч. закладів / За заг. ред. А. Колодій; М-во освіти і науки України, Ін-т вищої освіти АПН України, Укр.-канад. проект „Демократична освіта”, Інститут вищої освіти, - К.: Вид-во „Ай Би”, 2002. – 684 с.

2. **Wilson G.** Interest Groups. – Oxford and Cambridge (Mass.), 1990. Цит. за: Основи демократії: Навч. посібник для студентів вищ. навч. закладів / За заг. ред. А. Колодій; М-во освіти і науки України, Ін-т вищої освіти АПН України, Укр.-канад. проект „Демократична освіта”, Інститут вищої освіти, - К.: Вид-во „Ай Би”, 2002. – 684 с.

3. Політологічний енциклопедичний словник. – К.: Генеза, 2004. – С. 123.

4. **Уолтерстайн М.** Группы интересов. – Полис, 1992. - № 5 – 6. С. 156 -

166.

5. **Макаренко В. П.** Групповые интересы и властно-управленческий аппарат: к методологии исследования. СОЦИС (Социологические исследования) – 1996. - № 11. - С. 120 - 128.

6. **Dalton M.** Man Who Manage. Wiley, 1979. (Цит. за Макаренко В. П. Групповые интересы и властно-управленческий аппарат: к методологии исследования. СОЦИС (Социологические исследования) – 1996. - № 11.- С. 127.

7. Групи інтересів / Основи демократії: Навч. посібник для студентів вищ. навч. закладів / За заг. ред. А. Колодій; М-во освіти і науки України, Ін-т вищої освіти АПН України, Укр.-канад. проект „Демократична освіта”, Інститут вищої освіти, - К.: вид-во „Ай Би”, 2002. – 684 с.

8. **Лісничук О.** „Кланова демократія” в Україні: привид чи реальність // Розбудова держави. – 1997. - № 11. – С. 43 - 47.

9. Что говорят и делают местные власти // Бизнес. – 2005. - № 49 (06.12.2004). – С. 34 - 43. Спецвыпуск: мифы революции.

10. Северодонецк Forever // Бизнес. – 2004. - № 50 (13.12.04). – С. 16 – 17.

11. **Кинах А.** Впервые украинские предприниматели оказали реальное влияние на политику // Бизнес. – 2004. - № 50 (13.12.04). – С. 45.

12. Бизнес-структуры и общественные организации, к которым имели или имеют отношение новые руководители регионов. Спецвыпуск: Птенцы гнезда Викторова // Бизнес. – 2005. - № 9 (28.02.05). – С. 58 - 60.

13. Государство – это МЫ ...! // Бизнес. – 2005. - № 16 (18.04.05). – С. 20 - 21.

14. Взять реванш! Спецвыпуск: Русский марш // Бизнес. – 2005. - № 10 (07.03. 05). – С. 116 – 117.

15. **Вольский А.** В лоббировании интересов бизнеса нет ничего предосудительного // Бизнес. – 2005. - № 10 (07.03.05). – С. 118 - 119.

16. **Грищенко С.** Чтобы работать с этой командой, нужно меняться // Бизнес. – 2005. - № 15 (11.04.05). – С. 116 - 119. Спецвыпуск: Наш менталитет.

17. Разделяй и властвуй // Бизнес. – 2005. - № 7. (14.02.05). – С. 18 – 27.

18. Спортсмен, бизнесмен, чиновник // Бизнес. – 2005. - № 7 (14.02.05). – С. 20 – 21.

19. Самый главный спасатель // Бизнес. – 2005. - № 7 (14.02.05). – С. 22 - 23.)

20. **Сапір Ж.** Чи завершено перехідний період в Росії та Україні? // Політична думка. – 1997. № 4. С. 96 - 110.

21. **Макеев С.** Процессы социальной структуризации в современной Украине. Полис (Политические исследования). – 1998. – № 3. – С. 49 - 60.